

ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Η Θεσσαλονίκη ιδρύθηκε με συνοικισμό 26 πολισμάτων το 316/315 π.Χ. από τον βασιλέα της Μακεδονίας Κάσσανδρο στον μυχό του Θερμαϊκού κόλπου, ανάμεσα στη θάλασσα και τους προβούνους του Χορτιάτη (αρχ. *Κισσός*), σε θέση δηλαδή στρατηγική και εμπορική, τα πλεονεκτήματα της οποίας διαρκούν μέχρι σήμερα. Αν και η πόλη ήταν πάντα ένα δραστήριο λιμάνι που συνέδεε τη Βαλκανική με το Αιγαίο και τη Μεσόγειο, η θάλασσα δεν ήταν ποτέ ο μόνος παραγωγικός χώρος της. Η Θεσσαλονίκη πάντοτε προσέβλεπε προς το εσωτερικό και προς τους δρόμους που οδηγούσαν σε αυτό, προς την πεδιάδα δηλαδή της Θεσσαλονίκης δυτικά της πόλεως, προς το Μυγδονικό λεκανοπέδιο βορείως, και ανατολικά/νοτιοανατολικά προς την Χαλκιδική.

Στα μέσα του 14ου αι. ο παραγωγικός και εμπορικός χώρος της Θεσσαλονίκης οριζόταν από κάστρα που ίδρυσε το 1341 ο Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος: το κάστρο της Χρυσουπόλεως στις εκβολές του ποταμού Στρυμόνα, το Σιδηρόκαστρο βορείως των Σερρών, και το Γυναικόκαστρο ΝΔ του Κιλκίς, που δεσπόζει της κάτω κοιλάδας του ποταμού Αξιού. Νομίσματα της Άννας Παλαιολογίνας, αυτοκράτειρας της Θεσσαλονίκης (1354 -1365), και του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου εκδοθέντα στη Θεσσαλονίκη δεν έχουν βρεθεί πέραν της Δράμας, των Σερρών και της Πέλλας μαρτυρώντας τα χωρικά όρια διακίνησής των.

Την πεδιάδα της Θεσσαλονίκης που εκτεινόταν έως τη λίμνη των Γενιτσών και τον ποταμό Λουδία, διέσχιζαν οι ποταμοί Αξιός και Γαλλικός (αρχ. *Εχέδωρος*). Η ανθυγιεινή και αραιοκατοικημένη αυτή προσχωσιγενής περιοχή δεν είχε λιμάνια αλλά ήταν κατάλληλη για γεωργικές καλλιέργειες, για κυνήγι και για κτηνοτροφία. Στα υστεροβυζαντινά χρόνια υδρόμυλοι λειτουργούσαν στους γειτονικούς προς την πόλη λόφους, όπως είναι οι υδρόμυλοι στο ρέμα της Πολίχνης. Σε περιόδους ανασφάλειας της υπαίθρου και κατά τις πολιορκίες η επεξεργασία των γεωργικών προϊόντων και άλλα εργαστήρια μεταφέρονταν μέσα στην πόλη αν κρίνει κανείς από την αποκάλυψη στην Άνω πόλη ενός υδατόπυργου που μετέτρεπε σε κινητήρια δύναμη τη ροή του νερού από πηγές της περιοχής, όπως βορείως του ναού Οσίου Δαβίδ.

Την πεδιάδα διέσχιζε οδική αρτηρία με τρεις διακλαδώσεις: ένας δρόμος συνέδεε τη Θεσσαλονίκη με την περιοχή του Μοράβα και τη Σερβία μέσω της κοιλάδας του Αξιού και τα Σκόπια. Τα κάστρα που εντοπίστηκαν στην κοιλάδα του

Γαλλικού, το κάστρον του Αετού στον Παντελεήμονα, τα κάστρα στο Μελάνθιον, στην Κολχίδα, στα Πλάγια και στο Σεβαστόν, συνδέονται με αυτόν τον δρόμο. Ο δεύτερος δρόμος προς την Άνω Μακεδονία οδηγούσε στις λίμνες των Πρεσπών και της Αχρίδας και στη συνέχεια μέσω των λιμανιών της Αδριατικής στη Βενετία. Ο τρίτος δρόμος κατευθυνόταν προς Νότον μέσω του κατεπανικίου του Κίτρους, την πεδιάδα της Πιερίας, το κάστρο του Πλαταμώνα και την κοιλάδα των Τεμπών και κάτω από τη σκιά του Ολύμπου συνέδεε τη Θεσσαλονίκη με τη Θεσσαλία και την Κεντρική Ελλάδα.

Ο δεύτερος δρόμος από τους τρεις που προανέφερα συνδέεται με την περίφημη Εγνατία οδό που διέσχιζε την πεδιάδα της Θεσσαλονίκης και εισήρχετο στο Μυγδονικό λεκανοπέδιο μέσω της κάτω κοιλάδας του Γαλλικού. Παρακλάδι της Εγνατίας οδηγούσε από το Μυγδονικό λεκανοπέδιο στη Θεσσαλονίκη (Ληταιά πύλη) δια της στενωπού του Δερβενίου. Το Μυγδονικό λεκανοπέδιο είχε δύο λίμνες, του Λαγκαδά (αρχ. Κορώνεια) και Βόλβη, που περιγράφονται με χαριτωμένο τρόπο από τον Ιωάννη Καμινιάτη στις αρχές του 10ου αι. Ελαιοτριβείο βορείως της Βόλβης χρονολογημένο το 1324/1325 και ο πύργος του Αγίου Βασιλείου συνδέονται με τη γεωργική και αλιευτική παραγωγή της περιοχής στον 14ο αι.

Το κάστρον της Ρεντίνας, στο δυτικό άκρο του λεκανοπεδίου, δέσποζε της κοιλάδας μέσω της οποίας ο Ρήχιος ποταμός διοχετεύει τα νερά της Βόλβης στον Στρυμωνικό κόλπο και η Εγνατία οδηγούσε προς την Κωνσταντινούπολη. Ο δρόμος αυτός, όπως έδειξε η Αγγελική Λαΐου, δεν παρείχε ασφάλεια στους ταξιδιώτες ήδη στη δεκαετία του 1320, και μετά το 1341 δεν υπάρχει μαρτυρία λειτουργίας του ως επικοινωνιακού κόμβου προς την Κωνσταντινούπολη, και η περιοχή ανατολικά του Στρυμώνά έπαυσε να σχετίζεται οικονομικά με τη Θεσσαλονίκη. Η σταδιακή μείωση νομισμάτων του 14ου αι. κοπής Θεσσαλονίκης και η κατασκευή στα μέσα του 14ου αι. στη Ρεντίνα εκκλησίας με χαρακτηριστικά της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Θεσσαλονίκης μαρτυρεί ότι τον αιώνα αυτόν η Ρεντίνα αποτελούσε το ανατολικότερο άκρο της συρρικνωμένης υπαίθρου της.

Εκτός από τη Ρεντίνα δεύτερη σημαντική πόλη του Μυγδονικού λεκανοπεδίου και σταυροδρόμι της Εγνατίας ήταν ο Λαγκαδάς, που χρησίμευσε ως βάση των πολιορκητών και κατακτητών της Θεσσαλονίκης. Ο Βούλγαρος ηγεμών Ιωαννίτζης κατασκήνωσε εδώ το 1207, το ίδιο και ο Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός όταν ετοιμαζόταν να καταστείλει τους Ζηλωτές το 1350, και ο Μουράτ Β΄ όταν ετοιμαζόταν να καταλάβει τη Θεσσαλονίκη το 1430.

Το κατεπανίκιον της Καλαμαριάς κατελάμβανε κυρίως τη δυτική Χαλκιδική και αποτελούσε μέρος του θέματος της Θεσσαλονίκης από το 1300. Τα έγγραφα του Αγίου Όρους περιέχουν πλήθος πληροφοριών για μοναστικές περιουσίες, χωριά και τοπωνύμια, που επέτρεψαν τον J. Lefort να συντάξει έναν χάρτη χρήσεων γης της περιοχής αυτής στα βυζαντινά χρόνια. Η στενή σχέση Θεσσαλονίκης και Καλαμαριάς στα υστεροβυζαντινά χρόνια αντανακλάται στη διακίνηση των κεραμικών. Εφυσλωμένη κεραμική από την Όλυνθο παρουσιάζει στενές σχέσεις με την κεραμική της Θεσσαλονίκης και κατά πάσαν πιθανότητα προέρχεται από τα εργαστήριά της. Το τελευταίο παραγωγικό τμήμα της υπαίθρου της Θεσσαλονίκης, που παρέμεινε συνδεδεμένο δια θαλάσσης με την πόλη και μετά την κατάληψη της Καλαμαριάς από τους Τούρκους, ήταν η χερσόνησος της Κασσάνδρας. Ο παλαιολόγειος πύργος στη Νέα Φώκαια χρησίμευε για τον έλεγχο της καλλιέργειας ελαιοδένδρων, της παραγωγής λαδιού και τη μεταφορά του στη Θεσσαλονίκη. Ακριβώς η προστασία τροφοδοσίας της πόλης ήταν ο λόγος που οι Θεσσαλονικείς επανειλημμένως ζητούσαν από τη Βενετία στα 1423 και 1429 να επιδιορθώσει το διατείχισμα της Ποτίδαιας και να ενισχύσει την άμυνα της Κασσάνδρας στην επέκταση των Οθωμανών.

Το 1372 Τούρκοι άτακτοι εμφανίστηκαν μπροστά στα τείχη της Θεσσαλονίκης. Τα επόμενα χρόνια η πεδιάδα της Θεσσαλονίκης κατελήφθη από τους γαζήδες του Εβρενός και άρχισε η διαδικασία κατάληψης της Θεσσαλονίκης σε τρεις φάσεις: ερήμωση της υπαίθρου, υποταγή, κατάληψη. Επί Μουράτ Α' (1385) και Βαγιαζήτ Α' (1393) στην περιοχή εγκαταστάθηκαν νομάδες Γιουρούκοι, το θρησκευτικό κέντρο των οποίων ήταν ο τάφος του Εβρενός στα Γενιτσά. Οι Τούρκοι πολιορκήσαν τη Θεσσαλονίκη από το 1383 έως το 1387 και με τη σύμφωνη γνώμη των κατοίκων της την υπέταξαν από το 1387 έως το 1403. Η οικονομία της πόλης κατέρρευσε. Κανένα έργο τέχνης στην πόλη δεν χρονολογείται μετά το 1380, ούτε γίνεται αναφορά για κάποιο έργο στην ύπαιθρο την εποχή αυτή. Κατά την περίοδο 1365-1376 το νομισματοκοπείο της πόλεως κυκλοφόρησε χάλκινα νομίσματα με την παράσταση του μαρτυρίου του αγίου Δημητρίου με σκοπό πιθανόν τον παραλληλισμό του βιασμού της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς και του αγίου Δημητρίου από τους εκτελεστές του. Την ίδια εποχή στην απεικόνιση του πολιούχου της Θεσσαλονίκης, που πάντοτε παρακολουθούσε τα γινόμενα κάθε εποχής, εμφανίστηκε η μορφή του ως στρατιώτου οπλισμένου με τόξο και τρία βέλη που είναι τα σύμβολα της τουρκικής κυριαρχίας.

Πιάτα του 14ου αι. από την Ισπανία και το χαγανάτο του Χρυσού Κέρατος είναι εντοιχισμένα ως σπάνια κομμάτια στο καθολικό της μονής Βλατάδων, τα υστεροβυζαντινά όμως στρώματα των ανασκαφών της Θεσσαλονίκης δεν έδωσαν όστρακα εισηγμένων κεραμικών που να μαρτυρούν την ύπαρξη συστηματικού εμπορίου. Το εμπόριο στη Θεσσαλονίκη βασιζόταν κυρίως στην παραγωγή και εξαγωγή σιτηρών και στην εισαγωγή και εξαγωγή υφασμάτων, και ήταν προσανατολισμένο στην Ελλάδα, Ήπειρο, Σερβία, Δαλματία και Βενετία. Ήταν δηλαδή συνδεδεμένο με το βενετσιάνικο εμπορικό δίκτυο, το οποίο εξασκείτο μέσω της πεδιάδας και του λιμανιού της Θεσσαλονίκης και εν συνεχεία μέσω της Χαλκίδας (Νεγκρεπόντε) της Ευβοίας. Μαρτυρία του εμπορίου με τη Βενετία μετά το 1430 και του διαύλου, μέσω του οποίου η Θεσσαλονίκη δεχόταν ανάσα ζωής, είναι ο μνημειώδης τάφος του σιτεμπόρου Λουκά Σπαντούνη, που κατασκευάστηκε στη Βενετία και στήθηκε το 1481 στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου. Το μνημείο αυτό που μόνον με τάφους δόγηδων μπορεί να συγκριθεί είναι το τελευταίο της βυζαντινής αριστοκρατίας και το μόνο που η ανωτέρα τάξη της Θεσσαλονίκης αφιέρωσε στον τόπο όπου πλούτισε.

ΣΧΗΜΑ ΕΚΤΑΣΗ ΚΑΙ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ. Το τριγωνικό σχήμα της οχύρωσης της Θεσσαλονίκης δεν άλλαξε αφότου ιδρύθηκε στα μέσα του 3ου αι. και ξανακτίστηκε στον 5ο αι. Συνεπώς η υστεροβυζαντινή Θεσσαλονίκη κατελάμβανε την ίδια έκταση όση η ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική Θεσσαλονίκη. Δηλαδή, η Θεσσαλονίκη, όπως η Κωνσταντινούπολη και η Νίκαια, δεν μειώθηκε σε έκταση όπως συνέβη σε πολλές πόλεις μετά την αρχαιότητα και η ζωή συνεχίστηκε χωρίς διακοπή από τους αρχαίους στους μέσους χρόνους.

Το ερώτημα δηλαδή που τίθεται είναι: Το μέγεθος της υστεροβυζαντινής Θεσσαλονίκης αντιστοιχεί με την έκταση που κατελάμβανε; Την ίδια εποχή στην Κωνσταντινούπολη ο Νικόλαος Μεσαρίτης (περί το 1200) περιγράφοντας την περιοχή γύρω από τους Αγίους Αποστόλους, στην καρδιά της Πόλης, αναφέρει φυτά, δένδρα, φρούτα, αμπέλια, ελαιόδενδρα και σταροχώρα. Σύμφωνα με τις περιγραφές δύο ταξιδιωτών, του βορειοαφρικανού Ibn Battuta (1332) και του Ισπανού Clavijo (1403), μαχαλάδες ήσαν διασκορπισμένοι εντός των τειχών. Ο Δημήτριος Κυδώνης ανέφερε ότι οι συνοικισμοί αυτοί της Κωνσταντινουπόλεως χωρίζονταν με πυκνή βλάστηση. Ο A. Bryer συσχέτισε το φαινόμενο αυτό με τον «διοικισμό», που είναι το αντίθετο του συνοικισμού, και διατύπωσε την άποψη ότι ο

«διοικισμός» ήταν ευρέως διαδεδομένο χαρακτηριστικό της ύστερης βυζαντινής πόλης.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ. Σύμφωνα με τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους η Θεσσαλονίκη χωριζόταν στην κάτω, επίπεδη και παράλια πόλη και στην άνω πόλη, στην πλαγιά του βραχώδους προβούνου του Χορτιάτη. Η διαχωριστική γραμμή των δύο περιοχών ήταν η οδός που διέσχισε την πόλη στο ύψος της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου, η οποία είχε ιδρυθεί στα ερείπια ρωμαϊκού λουτρόνα στο πρώτο πλάτωμα που σχηματιζόταν στο μέσον της Θεσσαλονίκης.

Οι αρχαίοι δρόμοι που αποκαλύπτονται στις πρόσφατες σωστικές ανασκαφές της Θεσσαλονίκης συχνά συμπίπτουν με τους σύγχρονους δρόμους της πόλεως και επιβεβαιώνεται η άποψη του H. Von Schoenebeck και του M. Vickers ότι και πριν και μετά την πυρκαγιά του 1917 και την καθιέρωση νέου πολεοδομικού σχεδίου οι δρόμοι της πόλεως ακολουθούσαν και ακολουθούν λίγο πολύ το υποδάμειο σύστημα της αρχαίας πόλης. Αυτό εξάλλου είναι αναμενόμενο σε μια πόλη με συνεχή κατοίκηση και συνεχή χρήση των δρόμων και το φαινόμενο αυτό εμφανίζεται και σε άλλες ελληνιστικές πόλεις της Ανατολικής Μεσογείου, Νίκαια, Σινώπη, Τραπεζούντα. Μεγάλη ανασκαφή με αφορμή τον αγωγό ύδρευσης της Θεσσαλονίκης κατά μήκος της οδού Αγίου Δημητρίου διαπίστωσε ότι στα υστεροβυζαντινά χρόνια ο αρχαίος δρόμος είχε στενέψει καθώς μεγάλα οικοδομήματα κατέλαβαν μέρος του υπερυψωμένου και στρωμένου με χώμα καταστρώματός του και πολλά οικοδομικά τετράγωνα είχαν καταργηθεί. Το υποδάμειο σύστημα επεκτεινόταν έως την αρχή της άνω πόλης. Στο υπόλοιπο της άνω πόλης και στην ακρόπολη η θέση των πυλών και οι είσοδοι των βυζαντινών μοναστηριών και εκκλησιών υπαγορεύουν ότι οι δρόμοι δεν ακολουθούσαν το υποδάμειο σύστημα.

Το λιμάνι λειτουργούσε στη ΝΔ γωνία της πόλεως και όταν ακόμη οι χερσαίοι δρόμοι γύρω από τη Θεσσαλονίκη ήταν κλειστοί. Μολονότι ο Δημήτριος Κυδώνης αναφέρεται σε αυτό ως μεγάλο οχυρωμένο λιμάνι φαίνεται ότι μετά τους Ζηλωτές (1342-1350) δεν γνώρισε καλές ημέρες. Πιθανόν να επιχώθηκε εν μέρει όπως και η ακτή μπροστά στο θαλάσσιο τείχος. Ο Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός αναφέρει ότι κοντά στην πύλη του λιμανιού είχε σχηματισθεί συνοικία ναυτικών που οπλοφορούσαν και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην επικράτηση των Ζηλωτών. Ο Ιωάννης Αναγνώστης αναφέρει τον πύργο της Σαμαρείας, απ' όπου ξεκινούσε το τσυρέμβολον, είδος κτιστού μώλου για την προστασία του λιμανιού από την ανοιχτή

θάλασσα και τις προσχώσεις, όπου ήταν δεμένα τα πλοία με τα οποία διέφυγαν οι Βενετοί το 1430. Η άποψη του P. Odorico, ότι το τσυρέμβολον στα υστεροβυζαντινά χρόνια ήταν μεγάλος αποχετευτικός αγωγός δεν εξηγεί γιατί χαρακτηρίζεται από τον Αναγνώστη ως *διατείχισμα* και πως ήταν *προβεβλημένος κατά θάλατταν*, δηλαδή μέσα στη θάλασσα.

Το βόρειο τριγωνικό τμήμα της Θεσσαλονίκης, γνωστό σήμερα ως Ακρόπολις, είναι μεταγενέστερη βυζαντινή προσθήκη στην οχύρωση της πόλεως. Στα παλαιοχριστιανικά χρόνια στη θέση αυτή υπήρχε ανεξάρτητος οχυρός περίβολος με τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική εντός αυτού. Πιστεύω ότι το συγκρότημα αυτό ήταν το *φρούριον της καλλινίκου μάρτυρος Ματρώνης*, που αναφέρεται στα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου. Βυζαντινές πηγές αναφερόμενες στην «ακρόπολιν» της Θεσσαλονίκης εννοούν άλλοτε αυτό το τριγωνικό τμήμα της οχύρωσης στο σύνολό του και άλλοτε σε κάποιο φρούριο εντός αυτού, που θα υπήρχε αφού αναφέρεται το 1208/9 από τον Henri de Valenciennes ως *castiel* και από άλλες πηγές το 1235 ως *καστέλιον*. Στο α΄ μισό του 14ου αι. ο Καντακουζηνός περιγράφει το τμήμα αυτό ως κατοικημένο και διαφοροποιημένο, κατά κάποιον τρόπο, από την πόλη: «ο δήμος της ακροπόλεως, η οποία ομοιάζει με μικρή πόλη, έχει δικούς του κατοίκους», γράφει. Η ακρόπολη επικοινωνούσε με την πόλη με δύο πύλες, οι οποίες κλείδωναν από μέσα και τα κλειδιά τους, όπως και τα κλειδιά της τρίτης πύλης προς την ύπαιθρο, κατείχε ο Στρατήγιος που ήταν κάτοικος της ακροπόλεως. Οι τρεις αναφερόμενες πύλες είναι: η κύρια πύλη παρά τον πύργο του Λαπαρδά έναντι της μονής Βλατάδων, που αποκαλύφθηκε προσφάτως, η πύλη έναντι της εκκλησίας των Αγίων Αναργύρων και η πύλη στην ανατολική πλευρά επί της οδού Επταπυργίου. Εντός της ακροπόλεως υπήρχαν στάβλοι ιππικού, οπλοστάσιο και δεσμοκτήριο είτε ως ανεξάρτητα κτήρια είτε ως μέρη του φρουρίου. Με άλλα λόγια η ακρόπολη στα χρόνια του Καντακουζηνού ήταν και στρατόπεδο και κατοικήσιμος χώρος πολιτών, οι οποίοι ενίοτε λάμβαναν διαφορετικές θέσεις σε πολιτικά θέματα που ανέκυπταν στην κάτω πόλη.

Μέσα στην ακρόπολη βρέθηκαν ερείπια οικιών, δεξαμενές και εκκλησίες. Ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεών (1416/17 -1429) μας πληροφορεί ότι κατά την υποταγή της Θεσσαλονίκης (1387-1403) οι Τούρκοι κατεδάφισαν όλες τις εκκλησίες εντός της ακροπόλεως συμπεριλαμβανομένης και αυτής του Σωτήρος, που ήταν η σημαντικότερα. Μου φαίνεται λογικό η εκκαθάριση αυτή να έγινε προκειμένου να εγκατασταθεί μέσα στην ακρόπολη τουρκικός στρατός κατοχής.

Το φρούριο στη βόρεια γωνία της ακροπόλεως είναι γνωστό σήμερα ως Επταπύργιο. Σύμφωνα με την οθωμανική επιγραφή της κυρίας εισόδου του κτίστηκε από τον Τσαούς μπέη, τον πρώτο Τούρκο διοικητή της Θεσσαλονίκης, ο οποίος διέμενε σε αυτό, αμέσως μετά την άλωση της πόλης το 1430. Τα αποτελέσματα της δένδροχρονολογήσεως, κατά τον C. Striker συμφωνούν με την επιγραφή. Ωστόσο, φρούριο στη θέση αυτή δεν είχε ιδρυθεί εκ θεμελίων το 1430/31. Ανασκαφική έρευνα στα θεμέλια του νοτίου τείχους, έδωσε κεραμική υστερορρωμαϊκής περιόδου, που σχετίζεται με το παλαιοχριστιανικό φρούριο της Αγίας Ματρώνας και μαρτυρεί κατοίκηση του χώρου ήδη από την εποχή αυτή.

Η ακρόπολη μιας υστεροβυζαντινής πόλης προσέφερε ασφάλεια στους αρχηγούς της. Τον ίδιο ρόλο έπαιζε και η ακρόπολη της Θεσσαλονίκης : ο μέγας πριμικήριος Ιωάννης Απόκαυκος διοικούσε την πόλη από τον οικία του· όταν οι σχέσεις του όμως με τους Ζηλωτές χειροτέρεψαν το καλοκαίρι του 1344 αισθανόταν πιο ασφαλής να διαμένει στην ακρόπολη. Βεβαίως οι βασιλείς και τα μέλη της βασιλικής οικογένειας διέμεναν στη Θεσσαλονίκη σε κάποιο ανάκτορο ή σημαντικό βασιλικό κατάλυμα (βασίλεια), το οποίο κατεστράφη από τους Ζηλωτές και στα ερείπιά του ανηγέρθη από τον Μακάριο Χούμνο αμέσως μετά το 1360 η Νέα Μονή, η οποία δεν είναι ο Προφήτης Ηλίας, όπως έδειξε ο Θ. Παπαζώτος. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τις συνθήκες που βάραιναν την εξωτερική και εσωτερική ανασφάλεια και κοινωνική αναταραχή που επικράτησε στη Θεσσαλονίκη στα μέσα του 14ου αι., έχω τη γνώμη ότι μετά τους Ζηλωτές ο Ιωάννης Ε΄, η μητέρα του Άννα Παλαιολογίνα και ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος ως δεσπότης της Θεσσαλονίκης (1382-1387) προτιμούσαν να διαμένουν στην ακρόπολη παρά στην κάτω πόλη μετατρέποντας το φρούριό της σε βασιλικό κατάλυμα και διοικητήριο, δηλαδή σε ανάκτορο. Ακριβώς λόγω του φρουριακού χαρακτήρα του το ανάκτορο αυτό αναφέρεται ως «θεοφρούρητον» και «θεοφύλακτον» (1375).

Ο Αναγνώστης αναφέρει το Τριγώνιον, που δεν ήταν ο ΒΑ στρογγυλός γωνιακός πύργος της οχύρωσης αλλά η ΒΑ περιοχή των τειχών της Θεσσαλονίκης. Λόγω του τριγωνικού σχήματος ο Αναγνώστης χρησιμοποιεί την ονομασία αυτή για να αναφερθεί στη ρωμαϊκή ακρόπολη της Θεσσαλονίκης, για την οποία, όπως έδειξε ο Γ. Βελένης, επελέγη η ΒΑ γωνία της πόλεως λόγω του φυσικού απόκρημνου και βραχώδους εδάφους. Σωστικές ανασκαφές έδειξαν ότι στο σημείο αυτό υπήρχε εσωτερικό τείχος που απέκλειε την τριγωνική ακρόπολη από την λοιπή πόλη. Δεν

γνωρίζουμε ποια ήταν η λειτουργία του Τριγωνίου στα υστεροβυζαντινά χρόνια. Από την περιγραφή του Αναγνώστη γνωρίζουμε ότι δεν υπήρχαν εκεί σπίτια.

ΚΤΗΡΙΑ. Τα αρχαιολογικά δεδομένα στα οποία στηρίζω τις απαντήσεις μου στην ερώτηση εάν το μέγεθος της υστεροβυζαντινής Θεσσαλονίκης αντιστοιχεί ή όχι με την έκτασή της εμπίπτουν σε δύο ομάδες: στα υπάρχοντα κτίσματα και στα ανασκαφικά ευρήματα. Τα υπάρχοντα κτίσματα μπορούν να χωρισθούν επίσης σε δύο ομάδες: σε παλαιότερα κτίσματα που συνέχισαν να χρησιμοποιούνται στα ύστερα βυζαντινά χρόνια και σε κτίσματα που κατασκευάστηκαν την περίοδο αυτή.

Στην πρώτη ομάδα ανήκουν εκκλησίες, οι οποίες λόγω του μεγέθους, της εξέχουσας θέσης των στη θρησκευτική ζωή της πόλεως και τη μεγάλη ιστορική, πνευματική και καλλιτεχνική αξία τους έτυχαν μέριμνας και διατηρήθηκαν από τους Θεσσαλονικείς ώστε να λειτουργούν σε όλες τις περιόδους της ιστορίας των. Η Ροτόντα στα υστεροβυζαντινά χρόνια δεν ήταν διαφορετική από τη σημερινή της μορφή. Ο περιμετρικός διάδρομος που είχε διπλασιάσει τη χωρητικότητά της στα παλαιοχριστιανικά χρόνια δεν σωζόταν διότι τοίχοι κτισμάτων βρέθηκαν στην θέση της και πιθανόν τμήματά του είχαν αντικατασταθεί από ανοιχτή στοά. Στο εσωτερικό πλην του μαγευτικού ψηφιδωτού διακόσμου διατηρείτο στη θέση του ο παλαιοχριστιανικός άμβων. Εκτός του περιμετρικού νεκροταφείου τάφοι ανοίχτηκαν κάτω από το δάπεδό της μέσα στους οποίους βρέθηκαν πιάτα εφυσωμένα εποχής Παλαιολόγων.

Παρά τις πολυάριθμες και επανειλημμένες επεμβάσεις η βασιλική του Αγίου Δημητρίου διατήρησε στα υστεροβυζαντινά χρόνια την αρχική μορφή της πεντάκλιτης βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος. Η επιγραφή του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1261-1282) ή του Μιχαήλ Θ΄, που διέμεινε στη Θεσσαλονίκη δύο χρόνια, 1319-1320, και αφορά στην αντικατάσταση ολόκληρης της ξύλινης στέγης μαρτυρεί ότι βασιλείς και ανώτατοι αξιωματούχοι πάντοτε ενδιαφέρονταν για τη διατήρηση (maintenance) της βασιλικής του πολιούχου της Θεσσαλονίκης και ότι αυτή δεχόταν προσφορές και δωρεές, όπως μαρτυρεί επίσης το μαρμάρινο κιονόκρανο κιονίσκου τέμπλου του 14ου αι. με το μονόγραμμα των Παλαιολόγων (πιθανόν Λάσκαρις Ματθαίος Παλαιολόγος).

Στα σωζόμενα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά και τοιχογραφίες προσετέθησαν νέες τοιχογραφίες με απεικονίσεις του μαρτυρίου και των θαυμάτων του αγίου Δημητρίου και άλλες παραστάσεις, από τις οποίες μνημονεύω τους δύο καβαλλάρηδες αγίους, Γεώργιο και Δημήτριο, δεξιά της εισόδου στο παρεκκλήσι του

Αγίου Ευθυμίου. Το παρεκκλήσι τοιχογραφήθηκε το 1303 με δαπάνη ανωτάτου αξιωματούχου, του πρωτοστράτορα Μιχαήλ Γλαβά Ταρχανειώτη, ο οποίος εστάλη στη Θεσσαλονίκη το 1298 από τον Ανδρόνικο Β΄ να ρυθμίσει τις σχέσεις με τον κράλη της Σερβίας Μιλούτιν. Η είσοδος επίσης στον τάφο του αγίου Δημητρίου ζωγραφίστηκε εκ νέου και από τις τοιχογραφίες αυτές διατηρείται ένας άγιος Δημήτριος καβαλλάρης και η αγία Φωτεινή.

Η κρύπτη έπαιξε σημαντικό ρόλο στη λειτουργία της βασιλικής στα παλαιοχριστιανικά χρόνια ως ένας χώρος όπου πλήθη προσκυνητών αντλούσαν το αγίασμα-μύρον σε κούπες που έφεραν το μονόγραμμα του αγίου Δημητρίου. Η κρύπτη έχασε τη σημασία της μετά το 1387, όταν οι Τούρκοι άρχισαν να εμπλέκονται στα πράγματα της πόλης. Το αγίασμα-μύρον σταμάτησε να ρέει στην κρύπτη μετά την άλωση της πόλης το 1430, συνέχισε όμως να αναβλύζει από τον τάφο του αγίου Δημητρίου έως το 1493 που η βασιλική μετετράπη σε Κασιμιέ τζαμί. Εμφανιζόταν ορισμένες μόνον ημέρες τον χρόνο και γέμιζε τη φιάλη που ιδρύθηκε την εποχή αυτή μπροστά στην εκκλησία προς χρήσιν χριστιανών και μουσουλμάνων.

Η επίχωση γύρω από την Αχειροποίητο στα υστεροβυζαντινά χρόνια θα βρισκόταν σε αρκετά υψηλό επίπεδο. Η νότια είσοδος με το μνημειώδες πρόπυλο θα λειτουργούσε ως κυρία είσοδος της εκκλησίας την εποχή αυτή. Απέναντι από την είσοδο το μέτωπο της νότιας κιονοστοιχίας τοιχογραφήθηκε στις αρχές του 13ου αι. με απεικόνιση των Σαράντα Μαρτύρων, η οποία αντλεί τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά από τα ψηφιδωτά της Ροτόντας.

Το αρχικό δάπεδο στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής με μαρμάρινες πλάκες μήκους 4 μ. είναι σε χρήση μέχρι σήμερα. Φέρει ίχνη τοποθέτησης του μεγάλου άμβωνα με δύο κλίμακες που ήταν σε χρήση έως το 1430, και κομμάτια του βρέθηκαν εντοιχισμένα σε τοίχο οθωμανικής περιόδου στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα.

Η Αγία Σοφία υπήρξε ο μητροπολιτικός ναός της Θεσσαλονίκης από ιδρύσεώς της έως της μετατροπής σε τζαμί το 1523/24. Ως εκ τούτου αναφέρονται τάφοι αρχιεπισκόπων Θεσσαλονίκης, του Βασιλείου Ομολογητού (870;), Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτου (πριν και μετά τη Λατινοκρατία), του Γρηγορίου Κουτάλη (1336), του Γρηγορίου Παλαμά (1359) και άλλων. Το κιβωτιόσχημο της εκκλησίας οφείλεται σε επισκευές μετά τον σεισμό του 1890. Η αρχική όμως αρχιτεκτονική μορφή της εκκλησίας είχε αλλάξει ήδη στα μεσοβυζαντινά χρόνια. Π.χ. οι αρχικά ορατοί θόλοι πάνω από τον νάρθηκα, στεγάστηκαν και για τη

δημιουργία δαπέδου υπερώου γέμισαν στον 11ο αι. με σπασμένα άχρηστα αγγεία καθημερινής χρήσης.

Στις αρχές του 15ου αι. ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεών άφησε λεπτομερή περιγραφή της Αγίας Σοφίας της εποχής του. Αναφέρεται στο δάπεδο του ναού με μαρμάρινες πλάκες, τα νερά των οποίων, όπως και στην Αχειροποίητο, χαρακτηρίζονται από τον αρχιεπίσκοπο ως «ποτάμιον» που κυλούσε τα νερά του προς τον άμβωνα με δύο κλίμακες, ο οποίος βρισκόταν στο κέντρο της εκκλησίας. Στον άμβωνα αυτόν πιστεύω ότι ανήκουν κομμάτια μαρμάρινου παλαιοχριστιανικού άμβωνα που βρέθηκαν προ ετών στις ανασκαφές της εκκλησίας και ήταν σε χρήση έως την μετατροπή της σε τζαμί. Υπήρχε και δεύτερος μικρότερος άμβωνας στην Αγία Σοφία, όπως στους Φιλίππους, στην Αμφίπολη και σε άλλες εκκλησίες της Θεσσαλονίκης, μονόλιθος που κατά τον Συμεών ονομαζόταν *αναβάθρα*.

Βορείως της Αγίας Σοφίας υπήρχε το μητροπολιτικό μέγαρο, το οποίο περιγράφεται στα χρόνια της Λατινοκρατίας (1204-1224) από τον Ιωάννη Απόκαυκο, μητροπολίτη Ναυπάκτου, ως μεγάλο, δαιδαλώδες, διόροφο πλινθόκτιστο κτήριο, χωρίς παράθυρα, με τρικλίνιο και μακρείς διαδρόμους. Το συγκρότημα, σύμφωνα με πρόταση της Ε. Μαρκή βασισμένη σε ευρήματα σωστικών ανασκαφών, περιελάμβανε ναΐδρια και κήπους. Από τον περίπατο, ανοιχτή στοά, ο αρχιεπίσκοπος παρακολουθούσε την τελετή της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού στις 13 Σεπτεμβρίου. Μετά τη δύση του ηλίου ψάλτες και αναγνώστες κρατώντας λαμπάδες και ξύλινα σήμαντρα ανέβαιναν στα υπερώα και στη στέγη της εκκλησίας, σε εξώστη γύρω από την τετράπλευρη βάση του τρούλλου. Από εκεί ορισμένοι από αυτούς και μέσω στενής κλίμακας έβγαιναν στην ανατολική πλευρά του τρούλλου και ύψωναν τον σταυρό στην κορυφή του παρουσία της πόλεως όλης.

Εάν προσέξουμε τις θέσεις των τεσσάρων αυτών μεγάλων ναών διαπιστώνουμε ότι όλοι βρίσκονται στο κέντρο της κάτω πόλεως. Ο Αναγνώστης τους αποκαλεί «καθολικούς» με την έννοια ότι δεν ήταν ενοριακοί ναοί. Εκτός από αυτούς και άλλοι παλαιοχριστιανικοί και μεσοβυζαντινοί ναοί λειτουργούσαν στη Θεσσαλονίκη στα υστεροβυζαντινά χρόνια. Στην άνω πόλη το καθολικό της μονής Λατόμου, το οποίο πέραν του παλαιοχριστιανικού ψηφιδωτού και των τοιχογραφιών του 12ου αι. δέχθηκε πρόσθετη τοιχογράφηση γύρω στα 1300. Στην κάτω πόλη, στη ΝΔ γωνία του Μεγαλοφόρου, δηλ. της κυρίας αγοράς, σώζεται ναός της Παναγίας (1028) γνωστής από τον 19ο αι. ως Παναγία των Χαλκέων. Στο α΄ μισό του 14ου αι. ο δυτικός τοίχος του ναού τοιχογραφήθηκε με την παράσταση του Ακαθίστου Ύμνου.

Η τοιχογράφηση αυτή πιθανόν σχετίζεται με μεγαλύτερες επισκευές στην ανωδομή του νάρθηκα, τα τόξα και οι θόλοι οι οποίοι διαφέρουν ως προς το σχήμα από τον κυρίως ναό και τον κεντρικό τρούλλο και παραλλάσσουν από τον κατά μήκος άξονα του κυρίως ναού.

Εκτός από αυτές και άλλες εκκλησίες λειτουργούσαν στην υστεροβυζαντινή Θεσσαλονίκη, οι οποίες ή έχουν κατεδαφισθεί ή έχουν ξανακτισθεί σε κατοπινές περιόδους. Ένα παράδειγμα είναι το καθολικό της μονής της Αγίας Θεοδώρας, γνωστής το 837 ως μονή του Αγίου Στεφάνου. Η λατρεία της μυροβλύτιδος αγίας Θεοδώρας ήκμαζε στην υστεροβυζαντινή Θεσσαλονίκη. Η μορφή της αποτυπώθηκε σε μαρμάρινη ανάγλυφη εικόνα στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, και μαζί με τη μορφή του αγίου Δημητρίου τυπώθηκε στα μολύβδινα φιαλίδια που παρήγοντο στον 13ο και 14ο αι. για τους προσκυνητές της πόλεως και περιείχαν μύρον από τους τάφους των δύο αγίων.

Σωστική ανασκαφή στην αυλή της μονής της Αγίας Θεοδώρας απεκάλυψε τμήμα του παλαιού καθολικού της. Η ημικυκλική κόγχη με το τρίλοβο παράθυρο ανήκει σε ναό του 9ου / 10ου αι. Η εκκλησία στα υστεροβυζαντινά χρόνια ήταν τρίκλιτη βασιλική με τάφους κάτω από το δάπεδό της. Με την προς νότον επέκταση, όπου θα υπήρχε και ο τάφος της αγίας Θεοδώρας, σχετίζεται το εγκώμιο που αφιέρωσε στη μνήμη της ο συγγραφέας και θεολόγος Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός (14ος αι.). Η εκκλησία όταν κατεστράφη από την πυρκαγιά του 1917 δεν ήταν διαφορετική από άλλες βασιλικές του 19ου αι. στην κάτω πόλη, κάτω από τις οποίες βρίσκονται συνήθως ερείπια βυζαντινών εκκλησιών (Άγιος Αντώνιος, Άγιος Αθανάσιος, Άγιος Χαράλαμπος, Υπαπαντή, Άγιος Μηνάς, Νέα Παναγία, Παναγία Γοργοεπήκοος, Παναγία Λαγουδιανή).

ΕΥΡΗΜΑΤΑ. Οι σωστικές ανασκαφές στη Θεσσαλονίκη έφεραν στο φως λίγα ευρήματα υστεροβυζαντινών χρόνων σε σύγκριση με το πλήθος των υστερορρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών ευρημάτων. Τα υστεροβυζαντινά ευρήματα συνίστανται από θεμέλια συνήθως προχείρως κατασκευασμένων οικοδομημάτων και ανάμεικτα με κτίσματα παλαιότερων και νεωτέρων περιόδων. Το υποδάμειο σύστημα της αρχαίας Θεσσαλονίκης διατηρήθηκε και στους υστεροβυζαντινούς χρόνους με στενότερους όμως και ξαναστρωμένους δρόμους, ορισμένοι από τους οποίους έπαυσαν να υφίστανται λόγω ανέγερσης επ' αυτών κτισμάτων. Κυρίως όμως διαπιστώθηκε ότι η κάτω Θεσσαλονίκη σε σύγκριση με την άνω πόλη ήταν πυκνοκατοικημένη. Φέρνω δύο παραδείγματα:

Εκτεταμένη σωστική ανασκαφή διεξήχθη στο κέντρο της κάτω πόλης, βορείως της Λεωφόρου (Εγνατία οδός), ανάμεσα στην Αχειροποίητο και το Μπέη χαμάμ. Η Ε. Μαρκή αναφέρει ότι στη θέση αυτή αποκαλύφθηκε ο δεύτερος ανατολικά της αγοράς κάθετος δρόμος, ο οποίος συμπίπτει με τη σημερινή οδό Μενελάου. Στο οικοδομικό τετράγωνο δυτικά της οδού βρέθηκαν σε μεγάλη πυκνότητα κτίσματα από τον 10ο έως τον 14ο αι. στο ίδιο επίπεδο με υστερορρωμαϊκές και παλαιοχριστιανικές κατασκευές, τμήματα των οποίων ενσωμάτωσαν. Π.χ. παλαιοχριστιανική οικία ενσωματώθηκε σε ναΐδριο, γύρω από το οποίο βρέθηκαν λακκοειδείς τάφοι του 12ου και 13ου αι.

Παρόμοια εικόνα συνεχούς πολεοδομικής εξέλιξης αλλά λιγότερο συχνής ενσωμάτωσης αρχαιότερων τοίχων δίδει η ανασκαφή στην πλατεία Διοικητηρίου, νοτιώς της οδού Αγίου Δημητρίου, η οποία, όπως είπα, μπορεί να θεωρηθεί η διαχωριστική γραμμή κάτω και άνω πόλης στα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Ο Γ. Κανονίδης αναφέρει ότι το μεγαλύτερο τμήμα ενός οικοδομικού τετραγώνου (*insula*) ανατολικά ενός κάθετου δρόμου, πλάτους 6 μ. που οδηγούσε στη περιοχή του λιμανιού, καταλάμβανε μεγάλος παλαιοχριστιανικός οίκος ελληνορρωμαϊκού τύπου, ο οποίος αντικατέστησε ένα σπίτι ιδίου τύπου και μεγέθους του δευτέρου αιώνα μ.Χ. Δεν γνωρίζουμε εάν η παλαιοχριστιανική οικία ήταν σε χρήση στα υστεροβυζαντινά χρόνια. Μεμονωμένοι τοίχοι μεσοβυζαντινών κτισμάτων και εργαστήριο γυαλιού βρέθηκαν βορειότερα στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο αλλά σε υψηλότερο επίπεδο. Η υστεροβυζαντινή περίοδος εκπροσωπείται στη ΒΑ γωνία του ανασκαφικού χώρου με μονόχωρο ναΐδριο ιδρυμένο στη θέση μεγάλου καμαροσκεπούς τάφου, και κιβωτιόσχημους και λακκοειδείς τάφους γύρω από αυτό. Το νεκροταφείο συσχετίζεται με απλές οικίες υστεροβυζαντινών χρόνων και μικρά δωμάτια. Τα σπίτια έδωσαν άφθονη κεραμική καθημερινής χρήσης και νομίσματα Θεσσαλονίκης Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328), Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (1328-1341), και Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγου συναυτοκράτορος (1294/5-1320).

Μικρά ιδιωτικά σπίτια στην υστεροβυζαντινή Θεσσαλονίκη περιγράφονται στα έγγραφα του Αγίου Όρους. Πρόκειται για μικρά διαμερίσματα ενός δωματίου, που ανήκουν σε διάφορους ιδιοκτήτες και μοιράζονταν την κοινή αυλή. Στενά δρομάκια οδηγούσαν από τις οδούς της πόλεως σε αυτές τις αυλές. Σύνολα από τέτοια σπίτια με μικρά ναΐδρια και αυλές ανάμεσά τους αντικατέστησαν τους μεγάλους οίκους της αρχαιότητας και απετέλεσαν δαιδαλώδεις γειτονιές μέσα στα άλλοτε μεγάλα οικοδομικά τετράγωνα (*insulae*).

Τα μικρά αυτά σπίτια δεν έχουν σχέση με τους «μεγίστους» οίκους της Θεσσαλονίκης, που εκθειάζει ο Νικηφόρος Χούμνος το 1310, ούτε με τα μεγάλα όμορφα σπίτια που ο Μουράτ Β΄ χάρισε στους αξιωματικούς του μετά το 1430. Εικόνα κατοικιών αυτής της κατηγορίας, που θα βρίσκονταν στην κάτω Θεσσαλονίκη, π.χ. γύρω από την Αγία Σοφία, δίνουν παλιά διόροφα σπίτια με εσωτερική αυλή που διεσώζοντο προπολεμικά στην περιοχή της Ροτόντας και τα κατέγραψε ο Απόστολος Βακαλόπουλος.

Καταλήγει λοιπόν κανείς ότι στην υστεροβυζαντινή Θεσσαλονίκη υπήρχαν οι τέσσερις καθολικοί ναοί, μοναστήρια, εκκλησίες, και ναΐδρια ανάμεσα σε κατοικίες δομημένα σε πυκνοκατοικημένες γειτονιές. Αυτές οι κοινωνικοπεριβαλλοντολογικές ενότητες γύρω από εκκλησίες και μικρές αγορές δημιούργησαν πολλά ανεξάρτητα οικοδομικά σύνολα στην καρδιά της πόλης και άλλαξαν την αντίληψη για την κλίμακα και το μέγεθος της πόλης. Οι μεγάλες διαστάσεις της αρχαίας πόλης αντικαταστάθηκαν από τον μικρόκοσμο των μέσων χρόνων.

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ. Πέραν όλων αυτών στην υστεροβυζαντινή Θεσσαλονίκη υπήρχαν επίσης και παλαιότερα κτίσματα, απομεινάρια του ρωμαϊκού παρελθόντος. Αναφέρομαι στο Τόξο του Γαλερίου, στη στοά γνωστή στον 19ο αι. ως «Είδωλα» ή Incantadas (Μαγεμένες) με τους ανάγλυφους πεσσούς που ο Emmanuel Miller μετέφερε στο Λούβρο το 1863, και θριαμβικό τόξο με περίτεχνα ανάγλυφα του β΄ μισού του 1ου αι., γνωστό από γκραβούρες του 19ου αι. ως Χρυσή πύλη. Δεν γνωρίζουμε για ποιο λόγο τα κτίσματα αυτά διέφυγαν την καταστροφή. Ίσως τα ανάγλυφά τους προκαλούσαν κάποιου είδους χριστιανική ερμηνεία ή μαγικές ιδιότητες και ως εκ τούτου ο λαός και οι αρχές μεριμνούσαν για τη διατήρησή τους. Οι βυζαντινές πηγές σιωπούν αν και ο ανώτατος υπάλληλος και λόγιος Νικηφόρος Χούμνος (1250/5-1327) προτρέπει τους ζωγράφους του καιρού του να μιμούνται τα έργα του Λυσίππου και του Απελλού. Διαπιστώνει κανείς μια αδιαφορία για τα κτίσματα αυτά της πόλεως, αλλά το γεγονός ότι διεσώθησαν μαρτυρεί για το αντίθετο. Θα μπορούσε ωστόσο κανείς να διατυπώσει την άποψη ότι υπήρχε την εποχή εκείνη ένα ανθρωπιστικό ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες, απήχηση του οποίου είναι η περιγραφή της Θεσσαλονίκης από τον Κυριάκο της Αγκώνας το 1431.

Στο κέντρο της πόλεως υπήρχε η ρωμαϊκή αγορά, της οποίας οι κιονοστοιχίες και τα οικοδομήματα είχαν ήδη καταρρεύσει και είχαν μισοεξαφανισθεί στις επιχώσεις από τον 7ο αι. και των οποίων τα μάρμαρα είχαν χρησιμοποιηθεί αλλού. Η κρυπτή στοά (cryptoporticus) είχε μετατραπεί σε υδατοδεξαμενή τον 6ο αι., αλλά και

αυτή επίσης είχε γεμίσει με χώματα. Το ωδείον/θέατρον δεν μετετράπη σε φρούριο όπως στη Μίλητο ή σε οικιστική γειτονιά όπως στην Αφροδισιάδα, στη Μεσσήνη και στην Άρλ, αλλά γέμισε με χώματα και στα υστεροβυζαντινά χρόνια χρησιμοποιείτο ως χώρος ταφής, όπως και άλλα σημεία της αγοράς. Βυζαντινά κτήρια δεν βρέθηκαν στην αγορά. Μόνον καμίνια κεραμικής υστεροβυζαντινών χρόνων στην ΒΑ γωνία. Στα υστεροβυζαντινά χρόνια η περιοχή ήταν ένας ανοιχτός χώρος χωρίς τίποτα να θυμίζει τη μνημειώδη αγορά της ρωμαϊκής περιόδου. Πρέπει, ωστόσο, ο ανοιχτός αυτός χώρος να ταυτιστεί με τη «δημόσια αγορά» που αναφέρει ο Καντακουζηνός κοντά στην Αχειροποίητο στα μέσα του 14ου αι. ως χώρο εκτελέσεων, διασυρμών, λιθοβολισμών και ξυλοδαρμών μέχρι θανάτου. Η αγορά ήταν επίσης ένας προτιμώμενος χώρος συγκέντρωσης των Θεσσαλονικέων για συζήτηση, κουτσομπολιό και αναμφίβολα λόγω των εκεί ταβερνίων που αναφέρει ο εγκρατής Νικηφόρος Γρηγοράς, ιστορικός. Σε αυτή την ανοιχτή πλατεία οι Βενετοί ύψωσαν τη σημαία του Αγίου Μάρκου στις 14 Σεπτεμβρίου 1423.

Το ανακτορικό συγκρότημα που δημιούργησε ο Γαλέριος στις αρχές του 4ου αι. στο ανατολικό άκρο της κάτω πόλης ήταν επίσης σε ερειπιώδη κατάσταση στα υστεροβυζαντινά χρόνια. Στην περιοχή κυριαρχούσαν τα ερείπια του Οκταγώνου. Ο προθάλαμος του μεγάλου αυτού οικοδομήματος εχρησιμοποιείτο ως ανοιχτή δεξαμενή για το πότισμα λαχανόκηπων. Παλαιολόγεια εφυαλωμένη κεραμική βρέθηκε σε ποσότητες κατά την εκσκαφή του ανακτόρου· δηλώνει εργαστήρια ή σκουπιδότοπο.

Ο ιππόδρομος, ανάμεσα στο ανάκτορο και το ανατολικό τείχος, ήταν και αυτός σε κατάσταση ερειπιώδη και εχρησιμοποιείτο ως χώρος ταφής. Στα ερείπια της νύσσας και επί της οδού που οδηγούσε στην ακτή έξω από τα ανατολικά τείχη της Θεσσαλονίκης, στη θέση όπου σήμερα η Νέα Παναγία, και σε κάποια απόσταση βεβαίως από τις κατοικημένες περιοχές, ένα μοναστήρι της Παναγίας ιδρύθηκε από τον Ιλαρίωνα Μαστούνη το 1185 ή νωρίτερα. Και αυτό ήταν ερειπωμένο στις αρχές του 14ου αι. και το 1324 το επισκεύασε ο μοναχός Λαυρέντιος Κλάδων.

Μεγάλο οικοδόμημα που ανεσκάφη στο άλλο, δυτικό άκρο της κάτω πόλης, κοντά στο δυτικό τείχος, ήταν επίσης σε ερείπια κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο και κάποιο άλλο κτήριο μικροτέρων διαστάσεων (μοναστήρι;) είχε εγκατασταθεί στη θέση του. Το πλάτος της οδού κατά μήκος της βορείας πλευράς του μεγάλου οικοδομήματος μειώθηκε στα υστεροβυζαντινά χρόνια διότι κάποιο οικοδόμημα της περιόδου αυτής κατέλαβε ένα μέρος της.

Συνεπώς, στην κάτω υστεροβυζαντινή Θεσσαλονίκη υπήρχαν ακάλυπτοι χώροι με αρχαία ερείπια που εχρησιμοποιούντο για ενταφιασμούς, εργαστήρια ακόμη και ως σκουπιδότοποι. Μνημειώδη ρωμαϊκά συγκροτήματα στα άκρα της κάτω πόλεως δεν είχαν τη μέριμνα των Θεσσαλονικέων και κατέρρευσαν στους αιώνες. Οι χώροι τους στα υστεροβυζαντινά χρόνια χρησιμοποιούντο για ενταφιασμούς, για καλλιέργειες, ή κατελαμβάνοντο από μοναστήρια.

ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ. Η εικόνα της υστεροβυζαντινής Θεσσαλονίκης συμπληρώνεται με τα σωζόμενα υστεροβυζαντινά κτίσματα, που κτίστηκαν μέσα σε 100 χρόνια, από το 1280-1380, και είναι σχεδόν αποκλειστικά καθολικά μονών.

Δύο μόνον από αυτά κτίστηκαν στο πυκνοκατοικημένο ανατολικό τμήμα της κάτω πόλης: ο Άγιος Παντελεήμων, βορείως της Λεωφόρου, που θεωρείται καθολικό της μονής Περιβλέπτου με κτήτορα τον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Ιάκωβο/Ισαάκ (1289/93 – 99). Σύμφωνα με τα τοπογραφικά της πόλεως πριν από το 1917 τα όρια του μοναστηριού θα εκάλυπταν έκταση 1.000 τ.μ. Το δεύτερο κτίσμα είναι το ταφικό παρεκκλήσι του Σωτήρα, αφιερωμένο στη Θεοτόκο, που χρονολογείται μετά το 1340.

Οι άλλες υστεροβυζαντινές εκκλησίες είναι διασκορπισμένες στην άνω πόλη και στις δυτικές παρυφές της κάτω πόλεως. Ο Άγιος Νικόλαος Ορφανός, κοντά στα ανατολικά τείχη, φέρει τοιχογραφίες της δεύτερης δεκαετίας του 14ου αι. Σώζεται η παλαιά είσοδος της μονής επί της οδού Ηροδότου. Ο περίβολός του σήμερα καταλαμβάνει έκταση 4.000 τ.μ. Λίγο πιο πάνω ο ναός των Ταξιαρχών, που ήταν επίσης καθολικό μονής εν λειτουργία στα υστεροβυζαντινά χρόνια άγνωστης ονομασίας και έκτασης. Διατηρείται η ταφική κρύπτη με αρκοσόλια. Η Αγία Αικατερίνη κοντά στα δυτικά τείχη κτίστηκε στο τέλος του 13ου αι. ή σύμφωνα με τις δενδροχρονολογικές μετρήσεις στα 1315, ως καθολικό μονής αφιερωμένης πιθανόν στον Χριστό.

Οι Άγιοι Απόστολοι θεωρείται καθολικό μονής της Θεοτόκου. Βρίσκεται στις δυτικές παρυφές της κάτω πόλεως, σε απόσταση 10 μ. από τα δυτικά τείχη της πόλεως, νοτίως της οδού Αγίου Δημητρίου και κοντά στη δυτική Ληταία πύλη. Η ίδρυση της μονής συνδέεται με τον πατριάρχη Νίφωνα (1310-14) αφού το όνομά του ως πατριάρχου και ως κτήτορα εμφανίζεται τρεις φορές στην όψη της εκκλησίας. Ωστόσο η χρονολογία αυτή αμφισβητήθηκε από τον C. Striker σύμφωνα με τα αποτελέσματα της δενδροχρονολόγησης, κατά τα οποία η εκκλησία θα πρέπει να χρονολογηθεί 15 χρόνια αργότερα, στα 1329. Από τον περίβολο του μοναστηριού σώζεται η είσοδος η οποία βρισκόταν επάνω σε ένα οριζόντιο δρόμο κατά μήκος της

νοτίας πλευρά της μονής και έναν κάθετο δρόμο κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς των τειχών. Βορείως του καθολικού και εντός του περιβόλου σώζεται μεγάλη κιστέρνα που συγκέντρωνε νερό από τις πηγές της Πολίχνης, του Ασβεστοχωρίου και από το Ρετζίκι. Η μονή κάλυπτε έκταση μεγαλύτερη από 10.000 τ.μ. ενώ την ίδια εποχή η μονή της Περιβλέπτου (Άγιος Παντελεήμων) στο πυκνοκατοικημένο κέντρο κάλυπτε έκταση μόνον 1.000 τ.μ.

Μετά τους Ζηλωτές (1342-1350) οι γαιοκτήμονες απέκτησαν δύναμη και μεγάλα μοναστικά συγκροτήματα ιδρύθηκαν στη Θεσσαλονίκη από την ντόπια εκκλησιαστική αριστοκρατία. Παράδειγμα η Νέα Μονή που ιδρύθηκε στην δεκαετία του 1360 από τον Μακάριο Χούμνο, δέκα χρόνια αργότερα ηγούμενο της μονής Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη, και η μονή Βλατάδων, που ιδρύθηκε σε ένα φυσικό πλατώ μπροστά στο βόρειο τείχος από τους αδελφούς Δωρόθεο και Μάρκο Βλατή, στη θέση παλαιότερας εκκλησίας την οποία εν μέρει ενσωμάτωσε. Καλύπτει σήμερα έκταση 13.000 τ.μ. Η μονή αυτή έπαιξε σημαντικό ρόλο στη ζωή της πόλεως διότι κατείχε τρεις μεγάλες κιστέρνες από τις οποίες διοχετευόταν στην πόλη το νερό του Χορτιάτη.

Τα ιδρύματα αυτά, όπως και άλλα μοναστήρια, δεν ήταν αποκλειστικά θρησκευτικά καθιδρύματα. Μολονότι τα εισοδήματά τους προέρχονταν από την εκμετάλλευση της γης οι δραστηριότητές τους περιελάμβαναν εργαστήρια αντιγραφής χειρογράφων, στα υπερώα των καθολικών (:), και εργαστήρια μικροτεχνίας και χειροτεχνίας, τα οποία παρήγαν πολλά από τα έργα που σώζονται έως σήμερα με προέλευση την υστεροβυζαντινή Θεσσαλονίκη, π.χ. ο περίφημος κεντητός επιτάφιος του 1300 στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Τα αστικά μοναστήρια δεν ήταν μεμονωμένα κτηριακά συγκροτήματα. Έξω από τους περιβόλους των θα υπήρχαν σπίτια για τους υπηρέτες της μονής και τις οικογένειές τους και άλλα βοηθητικά κτίσματα που συγκροτούσαν γειτονιές με το όνομα του μοναστηριού. Λουτρό στην οδό Θεοτοκοπούλου στην άνω πόλη, που λειτουργούσε στα υστεροβυζαντινά χρόνια έως τα νεώτερα χρόνια, προοριζόταν για την καθαριότητα του σώματος των πολιτών ή των μοναχών της πόλεως.

Δεν γνωρίζουμε πόσοι μοναχοί ζούσαν σε αυτά τα μοναστήρια. Ο Π. Χαραλής εκτίμησε έναν περίπου αριθμό ανάμεσα στους 10 έως 20. Μία σύγκριση με ένα μοναστήρι υπαίθρου, στη Σύναξη Μαρωνείας, που η τράπεζά του φιλοξενούσε έως 24 συνδαιτημόνας δείχνει ότι ο αριθμός των μοναχών δεν σχετιζόταν με τον πληθυσμό των πόλεων, που στην περίπτωση της υστεροβυζαντινής Θεσσαλονίκης

υπολογίζεται στις 25.000 με 40.000, αριθμός που επέτρεπε τον Παχυμέρη και τον Γρηγορά να την χαρακτηρίζουν *πολυανδρούσα* και *πολύάνθρωπον*.

Οι θέσεις των σωζομένων βυζαντινών εκκλησιών μαρτυρούν ότι μεγάλα μοναστήρια ιδρύθηκαν στις παρυφές της πόλεως, ειδικά στην άνω πόλη. Γιατί συνέβη αυτό; Ο Νάρκισσος Καρύδας, που συντάσσει συγκεντρωτικές εργασίες από πρόσφατες σωστικές ανασκαφές, έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι στο απώτερο άνω τμήμα του ιπποδαμείου τμήματος της πόλεως (βορείως της οδού Κασσάνδρου) μεγάλοι παλαιοχριστιανικοί οίκοι που κατελάμβαναν ένα οικοδομικό τετράγωνο, μετετράπησαν σε μοναστήρια από την αρχή της μεσοβυζαντινής περιόδου. Οι σωστικές επίσης ανασκαφές έχουν δείξει ότι δεν υπήρχε πυκνή κατοίκηση στην άνω πόλη και στις παρυφές της πόλεως στα μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά χρόνια. Είναι πολύ πιθανόν τοίχοι βυζαντινών χρόνων να διετηρούντο μέχρι προσφάτως στην άνω πόλη ως περίβολοι ή τοίχοι αντιστήριξης. Τα ευρήματα όμως ούτως ή άλλως δεν είναι πολλά από την περιοχή αυτή της πόλεως και σε συσχέτισμό με την αδιάλειπτη και πυκνή κατοίκηση σε τμήματα της κάτω πόλης διαμορφώνεται η άποψη ότι ο οικιστικός χώρος της Θεσσαλονίκης, όπου λειτουργούσαν οι αστικές λειτουργίες, περιορίστηκε σε έκταση στη μεσοβυζαντινή περίοδο και ότι το φαινόμενο αυτό συνεχίστηκε στην υστεροβυζαντινή περίοδο.

Παρά τη συρρίκνωση του οικιστικού χώρου η πόλη δεν περιορίστηκε με κάποια μετακίνηση των τειχών, διότι οι κενοί χώροι αμέσως χρησιμοποιήθηκαν για ανάγκες που ζητούσαν άμεση λύση. Δραστηριότητες που εξησκούντο στην υπαίθρο εκτός των τειχών στην παλαιοχριστιανική περίοδο, όπως μοναστική ζωή και βιοτεχνικά εργαστήρια, τώρα μεταφέρονται μέσα στην πόλη. Ήδη ανέφερα ότι σωστικές ανασκαφές έδειξαν ότι παλαιοχριστιανικοί οίκοι στο κάτω τμήμα της άνω πόλης εγκαταλείφθηκαν και σταδιακά μετατράπηκαν σε μοναστήρια και τα σωζόμενα υστεροβυζαντινά καθολικά βρίσκονται διασκορπισμένα την άνω πόλη. Οι κάτοικοι βρήκαν την ευκαιρία να μεταφέρουν τα ζώα τους μέσα στην πόλη και να καλλιεργήσουν άδειες περιοχές έτσι ώστε ένα μικρό μέρος του παραγωγικού χώρου της υπαίθρου να μετατεθεί εντός των τειχών. Επιπροσθέτως τα μοναστήρια που ξαπλώνονταν στις περιοχές αυτές της πόλης είχαν τους δικούς τους λαχανόκηπους. Ο φυσικός βράχος έδινε δυνατότητες ανόρυξης λίθων για οικοδομικές εργασίες: θα υπήρχαν ασφαλώς εντός της πόλεως περιοχές λατομείων, ως η ονομασία της μονής Λατόμου μαρτυρεί. Κοντά στις πύλες θα υπήρχαν κτίσματα που εξυπηρετούσαν το τοπικό λιαν εμπόριο, μερικές περιοχές όμως της πόλεως ήσαν παντελώς έρημες. Ο

Ιωάννης Απόκαυκος συνάντησε κρυφά τον ηγέτη των Ζηλωτών Μιχαήλ Παλαιολόγο σε «αοίκητα μέρη» της πόλεως και τον δολοφόνησε χωρίς να τον αντιληφθεί κανένας.

Συνεπώς η ανασφάλεια της υπαίθρου λόγω των εισβολών και των εμφυλίων πολέμων στα υστεροβυζαντινά χρόνια ώθησαν τα μοναστήρια να βρουν καταφύγιο μέσα στις οχυρωμένες πόλεις, όπως οι μοναχοί του Παπικίου Όρους στη Ροδόπη βρήκαν καταφύγιο στο γειτονικό Περιθεώριον, στον μυχώ της Βιστωνίδας, που οχυρώθηκε την εποχή αυτή. Στις αρχές του 14ου αι. ο Ανδρόνικος Β΄ πίεζε τους μοναχούς του Αγίου Όρους να εγκαταλείψουν τα ανασφαλή μοναστικά κέντρα εκεί και να μετακινηθούν στις πόλεις. Ίσως με τον τρόπο αυτό και μετά την εξασθένηση της υπαίθρου ήθελε να ενισχύσει τις πόλεις. Τα παραδείγματα είναι πολλά και έχει συγκεντρώσει η Σβετλάνα Πόποβιτς. Ένα κοντινό παράδειγμα είναι η μονή Χορταΐτου, στους πρόποδες του Χορτιάτη, η οποία ωστόσο αναφέρεται από τον Γρηγορά (1322) και από τον Αναγνώστη (1430) ως ευρισκομένη πολύ κοντά στα ανατολικά τείχη της Θεσσαλονίκης. Δεν έχω λόγους να αμφιβάλλω ότι για τους ίδιους λόγους νέα μοναστήρια ιδρύθηκαν μέσα στη Θεσσαλονίκη, στις παρυφές της πόλης και στην άνω πόλη διότι οι περιοχές αυτές προσέφεραν διαθέσιμους χώρους λόγω της συρρίκνωσης του οικιστικού χώρου της πόλεως, απομόνωση και δυνατότητες καλλιέργειας, όπως δείχνουν οι πολλές μικροδεξαμενές που βρίσκουμε στις περιοχές αυτές.

ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΑ. Η εκτός των τειχών ανασφάλεια που είχε γίνει καθημερινότητα ήδη από τα τέλη του 6ου αι., η ανάπτυξη των γειτονιών και η νέα μικροκοσμική αντίληψη της πόλης ήταν αιτίες που τα νεκροταφεία έξω από τα τείχη έπαυσαν να λειτουργούν κανονικά και οι ταφές να γίνονται μέσα στην πόλη. Στις σωστικές ανασκαφές ανά την πόλη το πιο σύνηθες εύρημα είναι τάφοι: λακκοειδείς, κιβωτιόσχημοι, και μεγάλοι καμαροσκεπείς που ομοιάζουν τους παλαιοχριστιανικούς και επανεμφανίζονται στους υστεροβυζαντινούς χρόνους συχνά ως οστεοφυλάκεια.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ. Η εικόνα που έχουμε για τη Θεσσαλονίκη στα υστεροβυζαντινά χρόνια είναι η ακόλουθη: Η πόλη είχε ακόμη τα ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά τείχη της, κάλυπτε την ίδια έκταση και είχε την ίδια ρυμοτομία. Εν τω μεταξύ μια μεγάλη ακρόπολη προσετέθη στο βόρειο τμήμα της. Στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο ο πυρήνας της αστικής ζωής και οι κύριες λειτουργίες της πόλεως περιορίστηκαν στην κάτω πόλη και το κέντρο της μετακινήθηκε ελαφρά προς την ανατολική πλευρά. Υπήρχαν πυκνοκατοικημένες γειτονιές, με εκκλησίες και αγορές σε δαιδαλώδη οικοδομικά τετράγωνα, μέσα στα οποία οικίες μοιράζονταν

κοινές αυλές και ναΐδρια. Ανάμεσά τους υπήρχαν παλαιοί καθολικοί ναοί και μοναστήρια. Στην κάτω πόλη υπήρχαν επίσης χώροι ερειπίων, που εκρησιμοποιούντο για εργαστήρια και νεκροταφεία ή και ως σκουπιδότοποι. Ο αστικός αυτός πυρήνας δεν οριζόταν από κάποιο περίβολο, αλλά ο καθείς είχε ελεύθερη πρόσβαση στην άνω πόλη. Μολονότι η άνω πόλη παρέμενε εντός των ορίων της πόλεως ο πληθυσμός της την εγκατέλειπε σταδιακά ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο και ο κενός κατοίκησης χώρος καταλαμβάνόταν από μοναστήρια, λαχανόκηπους, χωραφάκια και εργαστήρια ή εκρησιμοποιείτο ως νεκροταφεία.

Συνεπώς, για να απαντήσω στο ερώτημα που έθεσα εάν το μέγεθος της Θεσσαλονίκης στα υστεροβυζαντινά χρόνια δεν ταυτιζόταν με την έκτασή της που οριζόταν από τα τείχη, αλλά ήταν μικρότερο και περιορισμένο στην κάτω πόλη. Η διάκριση όμως αυτή δεν είναι ευκρινής σε υστεροβυζαντινά κείμενα σχετικά με τη Θεσσαλονίκη, και μερικώς μόνον εφαρμόζεται η θεωρία του διοικισμού που πρότεινε ο Bryer για την Κωνσταντινούπολη. Η ακρόπολη και το λιμάνι φαίνονται στον 14ο αι. ως ξέχωροι συνοικισμοί της Θεσσαλονίκης αν και σαφώς είχαν διαφορετικές λειτουργίες, στρατιωτική και διοικητική η πρώτη, εμπορική και ναυτική η δεύτερη. Αντιθέτως ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος αντιλαμβάνεται τη Θεσσαλονίκη ως ένα σύνολο όταν συστήνει στον Δημήτριο Χρυσολάρη να την επισκεφθεί: «όλα βρίσκονται εντός των τειχών· μπορείς να κάνεις περιπάτους χωρίς να κουραστείς αν θέλεις να αναρρώσεις, να παίξεις, να εισπνεύσεις καθαρό αέρα ή να χαρείς την ομορφιά των λουλουδιών. Δεν χρειάζεσαι καθόλου ένα καλό άλογο». Η ίδια αντίληψη υποκρύπτεται και στην αφήγηση του Αναγνώστη για την άλωση της Θεσσαλονίκης η πόλη ήταν μια ενότητα, προστατευόμενη από τα τείχη της και από τον μυροβλύτη πολιούχο της άγιο Δημήτριο.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Έφορος Αρχαιοτήτων ε.τ.

Διάλεξη στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού (30 Απριλίου 2006). Η διάλεξη βασίζεται στο άρθρο του Χ. Μπακιρτζή “ The Urban Continuity and Size of Late Byzantine Thessaloniki” δημοσιευμένο στο *Dumbarton Oaks Papers* 57 (2003), 35-64.